
РОЗРОБЛЕНІСТЬ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК ПОКАЗНИК СФОРМОВАНOSTІ ОСВІТНЬО- НАУКОВОГО ДИСКУРСУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Медведь О. В.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-704-8-5>

ВСТУП

На сьогодні в гуманітарному знанні, і мовознавчому зокрема, поняття «дискурс» є одним із найбільш широкоживаних і водночас дискусійних, його використовують у різних сферах науки, концептуальних системах і часто навіть стосовно принципово відмінних об'єктів дослідження. При цьому «...більшість сучасних науковців розуміють його як когнітивно-комунікативний феномен, оскільки він є процесом і результатом мисленнево-мовленнєвої діяльності носіїв мови»¹. Крім того, у дослідженнях останніх років учені-дискурсологи акцентують саме когнітивну (пізнавальну, ментальну) природу цього явища: «У загальному розумінні дискурс – це мовна дія, регламентована соціокультурними кодами (правилами, традиціями та цінностями) певної суспільної практики (науки, правосуддя, релігії, політики, освіти, медицини тощо), за допомогою якої люди – у межах цієї практики – виробляють і транслують свої знання та моделі соціального досвіду, реалізують свої пізнавальні та/або комунікативні потреби»².

Так само дискусійними є наукові уявлення про класифікацію дискурсу, виділення його видів і різновидів. Так, наприклад, одну з найбільш вичерпних спроб систематизувати типи дискурсів відповідно до каналів інформації (типів семіотичної інформації) подає І. Корольов³, і ця систематизація нараховує кілька

¹ Кравцова Ю. В., Леута О. І., Леміш Н. Є., Титаренко О. Ю. Дискурс як інтердисциплінарний феномен: комунікативний, когнітивний, культурологічний, дидактичний аспекти. *Наукові записки (серія педагогічні науки)*. Вип. 161. 2025. С. 70–78.

² Романчук С. М. Комунікація як дискурс в об'єктиві когнітивістики. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Випуск 27. Том 2. Видавничий дім «Гельветика». С. 48–53.

³ Корольов І. Поняття дискурсу в сучасному мовознавстві: визначення, структура, типологія. *Studialinguistica*. 2012. Вип. 6 (2). С. 294.

десятків позицій, зокрема журналістський тип, маркетинговий, педагогічний, банківський, філософський, театральний, судовий, юридичний та ін.

У низці сучасних досліджень об'єктом аналізу є науковий і/або академічний (освітній) дискурс⁴. Ці типи дискурсу іноді розмежовують чи навіть протиставляють, однак достатньо часто описують як синтетичний комунікативний тип⁵.

Отже, у сучасній науці залишається відкритим питання про процеси й механізми формування дискурсу загалом і його типів, і серед них, зокрема, освітньо-наукового.

Важливою рисою дискурсологічних студій є те, що вчені вважають атрибутивною рисою наукового дискурсу відповідний функційний стиль і тексти, що цей стиль репрезентують. Так, наприклад, І. Кучеренко зазначає: «Науковий дискурс – це тип комунікації в освітньому середовищі; складне поєднання вербального й невербального у процесі наукової комунікативної взаємодії; «живий науковий текст в дії», занурений в певний соціальний контекст»⁶.

Наукові тексти є основним способом подання наукової інформації, висвітлення перебігу й результатів цілісного наукового дослідження чи окремих його етапів. Вони мають певні жанрові та структурні особливості, багато в чому визначені традиціями і специфікою конкретної галузі знань. «Науковий дискурс не є чимось однорідним, єдиним та усталеним – його жанрова структура зазнає істотних змін: відбувається змішування жанрів, з'являються нові жанри та жанрові різновиди, натомість інші жанри трансформуються або зникають»⁷.

⁴ Ільченко О. М., Шаля О. І. Дискурсивна когерентність та взаємодія наукового дискурсу з іншими в контексті постмодернізму. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2012. С. 124–131; Кучеренко І. А. Науковий дискурс як важливий складник розвитку академічної комунікативної компетентності здобувача освіти. *Наука і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)*. 2025. № 10 (51). С. 742–755; Маслова Т. Типологія наукового дискурсу в сучасній мовознавчій парадигм. *Англістика й американістика : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. 2012. Вип. 10. С. 39–43; Неклесова В. Ю. Академічний дискурс в українській дискурсології. *X Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Виклики сучасної науки: міждисциплінарний погляд через призму іноземних мов»* : 29 листопада 2024 р. : збірник матеріалів конференції / М-во освіти та науки України; Одеський університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2024. С. 78–80.

⁵ Шилок В. В. Дистинктивні ознаки академічного дискурсу: жанри та лінгвістичні особливості. Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : збірник наукових праць. 2014. С. 277–280.

⁶ Кучеренко І. А. Науковий дискурс як важливий складник розвитку академічної комунікативної компетентності здобувача освіти. *Наука і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)*. 2025. № 10 (51). С. 747.

⁷ Ільченко О. М., Шелковнікова З. Б. Науковий дискурс: шляхи до (взаєм)розуміння. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2008. № 2. С. 131–139.

Основними конститутивними одиницями наукових текстів є, як відомо, терміни. Науковий термін вважаємо пізнавальною і мовною одиницею, що репрезентує ідеалізований об'єкт і функціонує в межах певної наукової термінології.

Отже, наукову термінологію розуміємо як сукупність термінів, що сформувалася й накопичилася внаслідок інтелектуальної діяльності людства за допомогою науки як особливого раціонально-теоретичного освоєння світу. Пізнавальною особливістю наукової термінології є те, що вона репрезентує ідеальні, абстрактні об'єкти, пов'язані між собою специфічними логічними та понятійно-змістовими зв'язками.

Розробленість наукової термінології загалом і в конкретній науковій чи технічній сфері зокрема можна, на наш погляд, кваліфікувати як показник сформованості наукового та/або освітнього дискурсу цієї науки.

Зокрема, українська граматична термінологія становить сукупність термінів граматики української мови – науки, що на сьогодні є одним із центральних розділів українського мовознавства, має свій об'єкт і предмет дослідження. Під час визначення кількісного і якісного складу названої термінології з погляду діячності та синхронії відповідно варто враховувати історичний розвиток української граматики як науки і специфіку граматичного вчення на сучасному рівні.

1. Концепції формування української граматичної термінології в дослідженнях науковців

В українському мовознавстві в різні роки було зроблено кілька спроб дослідити історичний розвиток української граматичної (яка в окремі періоди за обсягом дорівнювала лінгвістичній) термінології. Найґрунтовнішими слід уважати роботи І. Огієнка⁸, Н. Москаленко⁹, В. Захарчин¹⁰, Ю. Чернобров¹¹, І. Ярошевич¹². Ці вчені намагалися подати цілісну концепцію формування названої термінології або проаналізувати певний, достатньо чітко визначений період у її становленні. Зрозуміло,

⁸ Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. С. 2–37.

⁹ Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. 224 с.

¹⁰ Захарчин В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 24 с.

¹¹ Чернобров Ю. А. Історія синтаксичних термінів української мови: XIX-перша половина XX ст. : монографія / відпов. ред. І. А. Казимирова ; ред. В. Є. Македон. Київ : Наукова думка, 2019. 164 с.

¹² Ярошевич І. Я. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст. : монографія / в. о. Держ. вищ. навч. закл. Київ. нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; відп. за вип. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2010. 195 с.

що у своїх дослідженнях, крім власне проблематики формування однієї з галузей наукової термінології, автори так чи так розглядали питання історичного розвитку української мови, українського мовознавства, його історії та методології, теоретичного й практичного термінознавства, при цьому дотримуючись поглядів, притаманних їм особисто чи поширених у сучасній для них науці.

На початку XX ст. вперше в україністиці граматичні терміни в історичному аспекті дослідив І. Огієнко. Хоча вчений і оперує поняттями «термін», «наукова мова», проте не подає їх теоретичних визначень. Аналізуючи витоки граматичної термінології, дослідник зазначає, що безпосереднім її джерелом була грецька та латинська мовознавча термінологія, однак відповідно до загальнопросвітницьких тенденцій, що панували наприкінці XIX – на початку XX ст. і згідно з якими наука мала насамперед забезпечувати освітній та культурний розвиток народних мас, І. Огієнко негативно оцінює як власне давню науку, так і її наукову мову: «А що собою являла грецька та латинська термінології, ці джерела термінології нашої. Склалися вони на Заході протягом початку середніх віків, коли наука не була ще загальним добром, а належала тільки до купки людей, що жили окремо від інших і не мали стосунків з народом, бо вважали його за нездатного до науки, мали його за профана. А вчені складали з себе відокремлену організацію, і наука їм була немовби ремеслом. Вони мали і особливу мову на вислів для своєї науки, і ся мова складалася так, що її розуміли одні тільки вчені люди і вона не була зрозумілою народним масам...»¹³. Як відомо, у власне термінотворенні І. Огієнко послідовно виходив з того, «...щоб кожний термін був вироблений з такого кореня, що існує в живій українській мові, а не був словом чужомовним»¹⁴, тому зрозумілим є негативне оцінення ним термінів, перекладених зусиллями мовознавців XV–XVI ст.

Історія власне української граматичної термінології починається, наголошує вчений, із 30-х рр. XIX ст. передусім завдяки роботі галицьких філологів. І. Огієнко першим в українському мовознавстві висловив думку, що «...розвій граматичної термінології тісно сплітається з розвоєм граматичної літератури»¹⁵. Розвиток української термінології граматики він поділяє на три періоди.

¹³ Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. С. 6.

¹⁴ Там само. С. 7.

¹⁵ Там само. С. 4.

Перший період, на його погляд, охоплює час від 30-х рр. до 50-х рр. XIX ст., до нього належать граматики М. Лучкая, І. Левицького, Я. Вагилевича, Й. Лозинського. Ці роки вчений характеризує як етап, коли національне мало відрізнялося від запозиченого, а підґрунтям української граматики була граматика інших мов. Аналізуючи термінологію цього періоду, науковець зазначає, що термінів у граматиці М. Лучкая дуже мало, усі вони – давні слов'янські. Це ж можна сказати й про термінологію, використану І. Левицьким: *единственное, множественное число, запятая, падеж*. Термінологія граматики Я. Вагилевича, як стверджує дослідник, цілком списана з граматики Греча; що ж до граматики Й. Лозинського, то в ній використано тільки польську термінологію.

Другий період у розвитку української граматичної термінології тривав, за І. Огієнком, від 50-х до 80-х рр. XIX ст. Це етап «шукування певної дороги, коли галицькі вчені-філологи навіпмацьки йшли до розуміння тієї гадки, що граматика української мови повинна бути справді українською як по змісту, так і по формі»¹⁶. Цей період учений поділяє на два підперіоди. Розпочинають першу половину другого періоду в розвитку термінології граматики праці Я. Головацького «Розправа о язице южнорусскомъ» і «Граматика русского языка». У граматичній термінології цих праць І. Огієнко вбачає таку ознаку, яка була відсутня в термінології граматик першого виділеного ним періоду: Я. Головацький старослов'янські й інші мовознавчі терміни вживає в українській граматичній конструкції, надаючи їм українського закінчення (наприклад *законченіє; азбука церковна, гражданська; букви плавни, язычни, слаби; одушевленни імена*). До першого підперіоду другого періоду в розвитку аналізованої термінології дослідник зараховує також граматики М. Осадці, П. Дячана. На думку І. Огієнка, у цих граматиках уже багато термінів, вироблених на ґрунті української мови. Зокрема, у граматиці М. Осадці він виділяє терміни *время теперішное, минувшее, будущее; викиданье; доповненье; роззевь; имена животни, власни; подметь*; у граматиці П. Дячана – терміни *предметовникъ; свойственникъ; присловникъ; связникъ; оупинка; крапка; двокрапка; знакъ питанья, знакъ связный*.

Друга половина другого періоду, за І. Огієнком, охоплює праці Н. Павлусевича, Г. Шашкевича, О. Партицького, І. Желехівського, І. Верхратського. Дослідник зауважує, що граматична термінологія М. Шашкевича відзначається народністю і влучністю: *народсть*;

¹⁶ Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. С. 7.

присушник; одинок і многократне число; кінцівка; час минувший; часівник; милозвучність; суголоска. Завершується другий етап розвитку української граматичної термінології першими працями О. Огоновського «Хрестоматія староруська» й «Граматика латинська».

Третій період у розвитку термінології української граматики, за І. Огієнком, «...се той період граматичної літератури, коли вона придбала собі чисто українську форму і зміст, перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватися на цілком науковому ґрунті»¹⁷. Розпочала нову добу в історії граматичного термінотворення «Граматика українського язуконзавства» О. Огоновського, творцями ж сучасної йому граматичної термінології І. Огієнко вважає С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера. Їхня граматика 1893 р. містила багато термінів, що були активно сприйняті тогочасними мовознавцями: *відмінок; прикметник; злучник; дієприслівник, дієйменник; співзвук; стан; голосозвук; спосіб прямий, приказовий; запинка; питайник; окличник.*

Очевидно, що в основу наведеної періодизації історії української граматичної термінології І. Огієнко поклав такий критерій, як ґрунт термінотворення, запозичений чи національний, причому тільки творення граматичних термінів на національному ґрунті вчений вважає суто науковим. Варто також відзначити, що дослідник у межах наведеної періодизації не розглядає східноукраїнських граматичних джерел, а виділяє їх окремо.

У 50-ті роки XX ст. з'явилася монографія Н. Москаленко «Нарис історії української граматичної термінології»¹⁸. Важливо підкреслити, що вперше в українському мовознавстві дослідження цієї наукової термінології спиралося на певне термінознавче підґрунтя. Зокрема, Н. Москаленко подає визначення терміна, який розуміє як «...слово, рідше словосполучення, що служить для вираження чітко відпрацьованого поняття в певній галузі знання»¹⁹. У межах аналізованої термінології дослідниця виділяє фонетичну, морфологічну та синтаксичну термінології, кожен названу термінологічну групу вона систематизує хронологічно, пропонуючи свою періодизацію історії термінології української граматики, а саме виділяючи в ній три етапи.

Перший етап у розвитку цієї термінології, за визначенням Н. Москаленко, охоплює час від XVI ст. до другої половини XIX ст. Як зауважує авторка, «...для цього періоду характерна велика

¹⁷ Там само. С. 17.

¹⁸ Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. 224 с.

¹⁹ Там само. С. 15.

залежність термінології граматики від інших мов, особливо від грецької, старослов'янської, іноді – польської»²⁰.

Другий період у розвитку української граматичної термінології, згідно із запропонованою періодизацією, почався з другої половини XIX ст. і тривав до 1917 року. Н. Москаленко зауважує, що протягом цього етапу «...необхідність створити граматику рідної мови викликала і потребу в граматичній термінології, яку й почали творити на базі рідної мови, свідомо уникаючи термінів старих, слов'янських та запозичених з інших мов»²¹. Констатується також, що в перших граматиках цього періоду основною є старослов'янська граматична термінологія, а також інших мов, однак зустрічається вже досить значна кількість термінів, створених на ґрунті загальнонародної мови, а в пізніших граматиках цього періоду таких термінів уже дуже багато. На думку Н. Москаленко, «... для першого і другого періодів характерна кустарність, стихійність і безплановість у творенні лінгвістичних термінів. Ніякої домовленості між авторами граматики про граматичну термінологію, про принципи її побудови в цей час не було, як не було і координаційних центрів, які були б зацікавлені в уніфікації термінології»²².

Третій період, як визначає дослідниця, почався в історії термінології української граматики після 1917 року. Вона констатує, що «...в УРСР справа нормалізації термінології стала державною справою. Для вироблення єдиних термінів у різних галузях науки були організовані координаційні центри. Уніфікацією та стандартизацією української граматичної термінології займалися державні правописні комісії. У цей період були вироблені єдині принципи творення граматичної термінології, реалізація яких сприяла значній уніфікації української граматичної термінології»²³.

Зауважимо, що підґрунтям цієї періодизації не став якийсь один, спільний для розмежування всіх трьох періодів, критерій. Так, критерієм для розмежування першого та другого етапів розвитку української граматичної термінології Н. Москаленко вважає ґрунт термінотворення, запозичений чи національний. Третій період дослідниця відокремлює від двох попередніх як час переходу до централізованого та контрольованого термінотворення. Крім того, дотримуючись загальноприйнятих у тогочасній науці методологічних принципів, Н. Москаленко підкреслює значення позамовних чинників (зокрема, суспільно-політичних умов) для

²⁰ Там само. С. 19.

²¹ Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. С. 30.

²² Там само. С. 30.

²³ Там само. С. 30.

розвитку аналізованих термінів. Відзначимо також, що з цієї ж причини активна термінологічна робота українських мовознавців 20–30-х років ХХ ст. була засуджена як «...ухил до місцевого націоналізму, що виявлявся, з одного боку, у свідомому тенденційному підкресленні різниці між українською та російською мовами, а з другого боку, – в українізації іншомовних слів шляхом створення вузьконаціоналістичної наукової термінології, яка внаслідок цього хибувала надзвичайною спрощеністю й відірваністю від міжнародних зв'язків»²⁴. Таке оцінення особливостей української граматичної термінології зазначеного десятиліття дає змогу Н. Москаленко заперечити наукову вартісність цієї термінології і не проводити її аналізу.

Хронологічно наступним дослідженням термінології граматики в історичному аспекті є дисертація В. Захарчин «Українська мовознавча термінологія кінця ХІХ – початку ХХ ст.»²⁵, у якій проаналізовано й граматичні терміни зазначеного періоду. Авторка свідомо обмежує роботу суто мовознавчими методами дослідження терміна й термінології. Зокрема, вона виходить з того, що «термін – це слово або група слів, які називають чітко окреслені поняття з якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільних та економічних стосунків та ін.»²⁶, із суто мовознавчих позицій розглядає явища системності термінолексики, полісемії, синонімії, антонімії термінів. Щодо власне історії української граматичної термінології, то В. Захарчин спирається на періодизацію, запропоновану І. Огієнком, досліджуючи третій виділений ним період. Відзначимо, що вона дещо уточнює погляди І. Огієнка, аналізуючи в межах зазначеного періоду і граматичні джерела другого десятиліття ХХ ст., зокрема граматики М. Гладкого (1918) та В. Сімовича (1918).

Ю. Чернобров у монографії «Історія синтаксичних термінів української мови: ХІХ – перша половина ХХ ст.»²⁷ досліджує розбудову синтаксичної термінології на основі граматик, підручників, словників та наукових статей ХІХ – 50-х років ХХ ст. (від праць перших мовознавців до радянського періоду), оскільки «у граматиках, опублікованих до ХІХ ст., питання синтаксису опрацьовано меншою мірою, ніж морфології й фонетики»²⁸.

²⁴ Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. С. 27.

²⁵ Захарчин В. Українська мовознавча термінологія кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 24 с.

²⁶ Там само. С. 10.

²⁷ Чернобров Ю. А. Історія синтаксичних термінів української мови: ХІХ – перша половина ХХ ст. : монографія / відпов. ред. І. А. Казимирова ; ред. В. Є. Македон. Київ : Наукова думка, 2019. 164 с.

²⁸ Там само. С. 17.

Дослідження І. Ярошевич присвячене етапам становлення, розвитку й кодифікації української морфологічної (у належному контексті як частини граматичної) термінології у XX – на початку XXI ст., значну увагу приділено проблемам розбудови термінології на національній основі в період розширення функцій української мови (початок 1920-х рр.)²⁹.

Таким чином, аналіз наведеного матеріалу доводить, що в українському мовознавстві граматичні терміни досить ґрунтовно досліджувалися в історичному аспекті, причому такі дослідження мали на меті не тільки описати розвиток термінології, але й виявити певні етапи цього історичного процесу.

По-перше, можна, на наш погляд, констатувати, що, незважаючи на ґрунтовне опрацювання граматичних термінів в історичному аспекті, в українському термінознавстві не було створено загальноприйнятої концепції історії української граматичної термінології, тобто послідовного й несуперечливого визначення основних етапів розвитку цієї термінології. У зв'язку із цим варто враховувати, що автори проаналізованих досліджень виходили з різних теоретичних і методологічних позицій. Зрозуміло, що з розвитком мовознавства та термінознавства теоретичні знання постійно значно вдосконалюються й переосмислюються.

По-друге, аналіз наведених вище концепцій історії термінології граматики свідчить, що серед науковців дискусійним є, власне, визначення початкового етапу розвитку цієї термінології. Зокрема, Н. Москаленко вважає, що початок історії граматичних термінів слід датувати XVI ст., І. Огієнко – 30-ми рр. XIX ст.

По-третє, окремі хронологічні періоди розвитку граматичної термінології в певний час залишалися поза увагою вчених. Так, наприклад, достатньо довго з різних причин не досліджувалися українські граматичні терміни «золотого десятиліття» українського термінотворення, тобто 20–30-х рр. XX ст. Зрозуміло, що оскільки наукові роботи І. Огієнка були написані наприкінці першого десятиліття XX ст., то терміни зазначеного етапу й не могли бути об'єктом його наукових спостережень. В. Захарчин, підтримуючи так звану галицьку періодизацію історії граматичної термінології, запропоновану І. Огієнком, уточнює її та обмежує виділений у цій періодизації третій етап 1918 роком, тобто терміни граматики 20–30-х рр. нею також не вивчаються. Н. Москаленко, як уже вказувалося, вилучає з історії української граматичної термінології номінації зазначеного хронологічного періоду з політичних міркувань. Таке до

²⁹ Ярошевич І. Я. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст. : монографія / в. о. Держ. вищ. навч. закл. Київ. нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; відп. за вип. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2010. 195 с.

певної міри штучне усунення з наукового аналізу граматичних термінів, запропонованих мовознавцями 20–30-х рр. XX ст., значно збіднювало розуміння шляхів розвитку української граматичної термінології, не давало можливості побудувати цілісну наукову концепцію її історії.

Крім того, як уже зазначалося, найбільш вагомим описом термінів граматики в історичному аспекті є монографія Н. Москаленко «Нарис історії української граматичної термінології», що була надрукована 1959 року. Останньою за часом виходу граматичною працею, аналізованою в цій монографії, є «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (1951). Таким чином, після 1951 року наукові праці з граматики української мови в термінознавчому плані не аналізувалися, а отже, не були об'єктом комплексного наукового дослідження граматичні терміни, що з'явилися пізніше.

Підкреслимо, що, на нашу думку, принципово важливим для визначення основних етапів розвитку граматичної термінології є проблема критерію періодизації цієї історії. Такий критерій, як ґрунт термінотворення, що пропонувався І. Огієнком і Н. Москаленко, по-перше, застосовувався досить непослідовно, по-друге, він дає змогу простежити зміни у складі української граматичної термінології тільки на рівні термінів-слів, залишаючи поза увагою понятійний розвиток граматичних термінів.

2. Динамічність розвитку української граматичної термінології як когнітивно-комунікативного явища

Як уже вказувалося, серед науковців, що досліджували українські граматичні терміни в історичному аспекті, немає єдиного погляду, коли саме слід визначати початковий етап розвитку цієї термінології. Так, Н. Москаленко вважає початком формування української граматичної термінології XVI ст., зіставляючи цей процес з появою перших друкованих пам'яток мовознавчої думки. І. Огієнко простежує розвиток термінології граматики з 30-х рр. XIX ст. за роботами галицьких мовознавців. Узагальнивши ці погляди, можна зробити висновок, що дискусійним є, власне, залучення до історії граматичних термінів, набутих мовознавчою наукою в той період, коли об'єктом уваги граматистів була не українська, а церковнослов'янська мова. Для того щоб певним чином розв'язати це питання, варто, на наш погляд, використати наукові здобутки в історії української літературної мови та історії українського мовознавства.

В історії української літературної мови церковнослов'янську мову прийнято розглядати як літературну мову українського народу періоду Київської Русі. Дискусійним у науковій літературі є співвідношення церковнослов'янської мови з місцевою народно-розмовною мовою,

яке розуміють як білінгвізм (В. Німчук³⁰), білінгвізм зі стилістичним розширенням церковнослов'янської мови (В. Русанівський³¹) тощо. Відзначимо, що жодна із згаданих концепцій не виводить церковнослов'янську мову за межі українського мовного простору і, навпаки, підкреслює її значення як мови писемної, книжної. В. Русанівський зауважує, що «...літературна мова в житті кожного народу – це надійна опора в його матеріальному та духовному розвитку»³².

Щодо історії українського мовознавства найбільш обґрунтованими, на нашу думку, є погляди В. Німчука, який, залучивши рукописні джерела, довів, що розвиток української мовознавчої думки слід простежувати від XI ст. Тим самим науковець спростував концепцію М. Павлюка, за якою в історії українського мовознавства треба виділяти донаукову (до XIX ст.) і наукову (після XIX ст.) стадії³³.

Уважаємо, що є всі підстави розглядати граматичні терміни, розроблені давніми українськими філологами на ґрунті церковнослов'янської мови, у контексті загальної історії української граматичної термінології. Крім того, наукові спостереження В. Німчука над рукописними пам'ятками староукраїнської книжності дають змогу, на наш погляд, говорити, що початок розвитку української граматичної термінології слід датувати XII ст. Однак, підкреслимо, виникає ще одна достатньо вагома для історії граматичних термінів проблема – проблема джерел термінологічного матеріалу давнього періоду. Зокрема, В. Німчук, досліджуючи цей період українського мовознавства, залучає до нього праці іноземних філологів про церковнослов'янську мову, наприклад болгарські мовознавчі трактати «О писменехъ Черноризца Храбра...» та «Сказаніє изъясненно о писменехъ(ь)» болгарського й сербського філолога Костянтина Костенецького, вважаючи, що праці такого типу поширювалися у XIV–XV ст. на українських землях у списках³⁴. Через відсутність оригіналу твору дослідник використовує його списки не староукраїнського походження. Із цієї ж причини, аналізуючи трактат «О восьмихъ частехъ слова», він користується списком середини XVI ст., що його опублікував І. Ягич³⁵. Джерелами термінологічного матеріалу давнього періоду

³⁰ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. С. 31.

³¹ Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3–13.

³² Там само. С. 3.

³³ Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ – Одеса : Вища шк., 1978. 184 с.

³⁴ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. С. 34.

³⁵ Там само. С. 48.

в дослідженні можуть бути тільки ті пам'ятки та їх списки, що мають виразний староукраїнський характер.

Як уже відзначалося, українські мовознавці вважають, що в Київській Русі спостерігалася двомовність: функціонувала народно-розмовна мова (чи говори – питання є дискусійним у науковій літературі), а також після впровадження християнства поширювалася старослов'янська мова, у яку відразу ж почали входити живомовні елементи («старослов'янська мова київської редакції», «церковнослов'янська мова»). Унаслідок близькості структур мовних систем церковнослов'янської та місцевої мов потреби у вивченні граматики першої не існувало, її студіювання обмежувалося засвоєнням загальних принципів правопису. Отже, не виникало необхідності розробляти оригінальні граматичні праці, які б подавали граматичну структуру церковнослов'янської мови, пропонували поняття та терміни для її мовних явищ.

З іншого боку, Київська Русь входила у греко-візантійський культурний простір, що зумовлювало потребу у вивченні грецької мови – для спілкування з візантійськими купцями, перекладу найважливіших богослужбових книг тощо. Звідси випливає, що вже в XI ст. у Русі користувалися якимись граматичними розробками грецької мови, що й зумовило появу перших філологічних (і граматичних) відомостей. Саме із цих джерел, що, на жаль, не збереглися, окремі граматичні терміни запозичувалися в нелінгвістичні праці аналізованого часу.

Перші випадки вживання українських граматичних термінів в історії української граматичної термінології спостерігаємо у творах немовознавчого характеру. Це насамперед житійна література – життя Костянтина (Кирила), Феодосія Печерського, богословський твір полемічного спрямування (передмова Іоанна, екзарха Болгарського до Богослов'я Іоанна Дамаскіна).

У період XI–XIV ст. зафіксовано кілька граматичних термінів: *граматики, им, им женьско, им моужьско, осьмь частей граматики, писм, писм гласно І-Є, писм согласно І-Є*. Визначальною рисою термінології досліджуваного періоду є те, що всі терміни позбавлені дефініцій.

Відсутність дефініцій, уживання наведених номінацій у немовознавчих текстах дає можливість, на наш погляд, кваліфікувати їх як терміни тільки на словесному рівні. Вони не застосовуються для наукового пізнання граматичних явищ української мови, а свідчать лише, що в Київській Русі існував певний рівень мовознавчих знань. Ці терміни є своєрідним «містком» між античною граматичною традицією та безпосередньою працею вітчизняних мовознавців XVI ст.

Протягом XV – першої половини XIX ст., адаптаційно-понятійного періоду в історії термінів української граматики, наукове пізнання

граматичного ладу української мови здійснювалося опосередковано, за допомогою понять, розроблених під час опрацювання інших мов. З огляду на те, поняття якої саме мови використовувалися в цьому процесі, у межах зазначеного періоду виділяємо два підперіоди.

XV – перша половина XVII ст. – етап, коли граматична структура української мови опрацьовувалася за допомогою термінів грецької мови. Найбільш суттєвою рисою староукраїнської філологічної традиції є підкреслена орієнтація на греко-візантійську наукову та культурну традицію, ставлення до грецької мови як до певного еталона, зразка. Свідоме прийняття візантійсько-елліністичних граматичних традицій не означає пасивності власне староукраїнської мовознавчої думки: грецькі граматичні схеми наповнювалися питомим мовним матеріалом, це вимагало не тільки науково виваженого осмислення запозичуваної теорії, але й великої самостійної роботи з емпіричним матеріалом, із граматичною системою церковнослов'янської мови.

Відзначимо, що граматична термінологія цього підперіоду наводиться переважно в граматиках – синтетичному лінгвістичному жанрі, який поєднував описові, наукові, кодифікаційні завдання, але за основною своєю функцією був шкільним підручником. Відповідно до широкого розуміння предмета граматики в староукраїнській граматичній традиції було вироблено певну схему розміщення наукового матеріалу. Так, до граматики XVI – початку XVII входили чотири частини: 1) «ортографія» – фонетико-орфографічний розділ; 2) «етимологія» – учення про вісім частин мови, тобто морфологія; 3) «синтаксис», що поєднував відомості про вісім частин мови та вчення про тропи і фігури; 4) «просодія» (в «Адельфотесі» та в Л. Зизанія – це розділ про різні види наголосу і його позначення на письмі; у М. Смотрицького – вчення про віршові розміри). При цьому частини могли розміщуватися непослідовно: в «Адельфотесі» та в М. Смотрицького «просодія» завершує граматику, у Л. Зизанія згаданий розділ наводиться перед «етимологією». «Синтаксис» подає тільки М. Смотрицький, хоча на початку граматики у Л. Зизанія цей розділ названо.

Фактично граматичне вчення на ранніх етапах свого розвитку за сутністю становило певний конгломерат різноаспектних філологічних знань і понять та термінів відповідно. Згідно зі складом української граматичної термінології у цей час входили терміни фонетики й орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису, деяких інших філологічних дисциплін.

Загальна термінологічна спадщина цього періоду є достатньо вагомим, наприклад, у цей час фіксуємо такі терміни: *азьбука, боукварь,*

видъ глагола, видъ глагола первообразный, времена причастие, время речи, глаголь, грамматика, дателень самостоятеленъ, деепричастіе, етимологія, залогъ, залгъ речи, знаменованіе наречія, изложение речи, лице, лице глагола, междометіе, мѣстопадѣжіе, наклоненіе глагола, начертаніе союза, образъ глагола, надежъ, писменно, предлогъ, правописание, родъ, родъ глагола, склоненіе, спряженіе, часть слова, число имене тощо. Через те, що термін *граматика* розумівся дуже широко, поняття «українська граматична термінологія» також мало в цей період, як уже зазначалося, досить широкий обсяг, бо до нього входили фонетичні терміни (*діфтонгъ, писмене двогласное, писмене согласное полногласное неотменное*), морфологічні (*видъ местоимене, знаменованіе междометія, причастіе, склоненіе местоименія*), словотвору (*начертаніе, начертаніе глагола, разделеніе, сложеніе*), синтаксису (*реченіе, сочиненіе*), літературознавчі терміни (*анapestъ, амфібрахій, верш, дактиль, строка, трохей*).

Аналіз досліджуваного підперіоду дав змогу з'ясувати, що значна частина термінів граматики на той час мали дефініції. На нашу думку, найбільш послідовно наводяться термінологічні дефініції М. Смотрицьким: «Слово — реченій сложеніе, мысль самосовѣршенну являюще»³⁶; «...реченіе єсть часть малая съчинительного слова разделенное»³⁷. Щодо типів дефініцій, то найчастіше використовувалися остенсивні дефініції: *число единственное (той), двойственное (та), множественное (тыи)*. Остенсивні визначення найбільш типові для ранніх етапів розвитку науки, крім того, у галузі граматики, що орієнтована передусім на охоплення емпіричного мовного матеріалу, остенсивні визначення методично необхідні.

Суттєвою рисою визначень цих граматик є те, що дефініція спирається на внутрішню форму терміна. Таке визначення містить слово, яке має спільний корінь із самим терміном: «Делательный залог есть, иже делание значить, яко секу, белю... Страдательный залог есть, иже страдание значить, яко секуся, белюся»³⁸. Такі визначення сприяли стабілізації термінології, окресленню понятійного ґрунту української граматики.

1643 рік – перша половина XIX ст. – період, коли структура української мови опрацьовувалася за допомогою граматичних термінів латинської, німецької, польської та інших мов. Суттєвою рисою українського

³⁶ Смотрицкий М. Грамматіки славенская правильное Свнтагма... Св'е, 1619 (тип. Віленського братства). 492 с. / Факс. перевид. Київ : Наук. думка, 1979. С. 9.

³⁷ Там само. С. 9.

³⁸ Зизаній Л. Грамматіка словенска. Вільно, 1596. 180 с. / Факс. перевидання. Київ : Наукова думка, 1980. С. 54–55.

мовознавства цього періоду є широке ознайомлення з іншими слов'янськими (зокрема, польською), західноєвропейськими (німецькою) і класичними (латинською) граматичними системами. Учені намагалися адаптувати розроблені в цих системах поняття й терміни до граматичної структури української мови.

У межах зазначеного періоду граматична термінологія подана в таких джерелах, як граматики І. Ужевича (1643), граматики О. Павловського (1818), граматики І. Вагилевича (1845), І. Лозинського (1946), М. Лучкая (1830), граматики Й. Левицького (1834).

Граматики досліджуваного періоду зберігали наукову схему розміщення мовного матеріалу, розроблену дослідниками попереднього періоду. Зберігається також широке розуміння граматики як науки про мистецтво створювати і поєднувати слова. Зокрема, граматика О. Павловського має дві частини: перша з них називається «О буквах і о произведении словъ», друга – «О сочинении й стихотворстве». Отже, як і в працях попереднього періоду, до граматики належало й віршування. Це засвідчує, що об'єкт і предмет граматичної науки ще не були науково усвідомлені.

Аналізуючи склад граматичної термінології цього підперіоду, варто відзначити, що вона, власне, становить собою суміш латинських, німецьких, польських та інших термінів. Зокрема, О. Павловський використовує такі терміни, як *словопроизведение*, *словосочинение*, *слоγοударение* тощо; І. Ужевич користується тільки латинською мовознавчою термінологією, а І. Вагилевич уживає польські терміни.

Отже, у виділеному періоді обсяг поняття «українська граматична термінологія» був надзвичайно широким, бо для опрацювання граматичного ладу української мови залучалися терміни інших класичних та сучасних європейських мов.

Друга половина XIX – початок XX ст. є емпіричним етапом наукового пізнання граматичного ладу української мови. Цей етап розвитку знань про структуру української мови позначився насамперед уточненням розуміння граматики як особливої науки. Зокрема, за межі граматики була виведена літературознавча проблематика: наприклад, в О. Огоновського термін «граматика» визначено так: «*Грамматика учитъ говорить і писати правильно, ознакомляє насъ зо звуками мови, показує, якъ творять ся пніі слова, й розправляє про складню словъ та речень*»³⁹.

Основним джерелом, у якому розроблялися відповідні терміни, залишається граматика, зокрема наукові розвідки П. Дячана (1865),

³⁹ Огоновский О. Грамматика русского языка для школь средних. Львів, 1889. С. 3.

П. Залозного (1913), І. Коцовського (1909), О. Күрило (1918), М. Левицького (1898), М. Осадці (1862), В. Сімовича (1918), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893).

У зв'язку з уточненням розуміння граматики як науки відбулося звуження обсягу й української граматичної термінології. Зокрема, до термінологічної спадщини цього періоду належать такі терміноодиниці: *видь недоконаний, голосівочня, дієслова активні, деєслова недоконано-протяжні, морфологія, особа, означальне речення, орудний відмінок, перехідне дієслово, підмет, прийменник, прикладка, сполучник, ступінь порівняння, стягнене речення, теперішній час, частини мови, числівник, чоловічий рід* тощо.

Особливістю граматичної термінології аналізованого періоду є те, що науковці робили численні спроби вдосконалити українські граматичні терміни насамперед на рівні їхньої словесної реалізації. Учені обстоювали такі вимоги до граматичних термінів, як прозорість семантики, однозначність, творення на ґрунті рідної мови. Зазвичай у цей час для того самого поняття граматики існувало кілька варіантних назв: *іменник* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер), *речівник, ймення речіве* (Є. Тимченко), *ім'я суще, ім'я самостійне* (А. Кримський), *ймення предметне* (І. Нечуй-Левицький); *називний відмінок* (П. Залозний), *назовний відмінок* (І. Огієнко), *іменяк* (О. Огоновський), *номінатив* (Є. Тимченко); *підмет* (М. Осадця), *діючий предмет* (І. Нечуй-Левицький), *діяльник* (П. Залозний). Розмаїтість термінолексики не оцінювалася авторами граматик як негативне явище, а, навпаки, вважалася матеріалом для майбутнього вироблення уніфікованої граматичної термінології.

Зважаючи на сучасне розуміння терміна як єдності слова й поняття, підкреслимо, що аналізований період позначився насамперед активною роботою мовознавців над словесною оболонкою граматичних термінів, унаслідок чого з'явилися нові терміни-слова для номінації понять, які вже існували у граматичному вченні. Нові дефініції не пропонувалися, не уточнювалися також зміст та обсяг понять граматики. Отже, з погляду понятійного складу продовжувалося накопичення емпіричних даних про граматичний лад української мови, що й дало підставу кваліфікувати зазначений період як емпіричний.

20-ті – початок 50-х рр. XX ст. є етапом появи перших теоретичних термінів у складі граматичної термінології. В українському мовознавстві кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. уперше був застосований так званий системний підхід до вивчення мовних явищ, що дало змогу тогочасним мовознавцям оцінити мову як «...складний комплекс різних

частин, а саме: фонетики, словотвору, словозміни, синтакси, лексики та фразеології»⁴⁰.

Саме із цього періоду в українському мовознавстві спостерігається чітке розмежування наукової, академічної та шкільної літератури лінгвістичного спрямування. Зокрема, було створено «Загальний курс української мови»⁴¹, що призначався для не підготованого читача, а також «Підвищений курс української мови»⁴², який був розрахований на людей із середньою освітою, цей же період позначився й укладанням першого академічного «Курсу української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського⁴³.

Крім того, з 20-х же рр. ХХ ст. на зміну граматиці як синтетичному жанрові, що поєднував описові, науково-теоретичні, кодифікаційні й методичні завдання, до наукового обігу входять інші види мовознавчих праць: підручник, посібник, начерк, курс, наукова стаття, яка, відзначимо, стає провідним жанром для висвітлення окремої наукової проблеми.

Підвищення науково-теоретичного рівня українського мовознавства, жанрова диференціація лінгвістичної літератури зумовили кількісні і якісні зміни у складі граматичної термінології.

Насамперед відбулося звуження обсягу поняття «українська граматична термінологія» у зв'язку з подальшим уточненням змісту й обсягу вихідного поняття *граматика*. Унаслідок розуміння мови як системи, а також розвитку вчення про форми граматику почали подавати як єдність морфології та синтаксису, виводячи за її межі фонетику. Водночас морфологія подавалась у вигляді двох розділів – словозміни та словотвору⁴⁴.

По-друге, цей період в історії граматики позначився появою принципово нових термінів: *граматична категорія*, *граматичне значення*, *граматична форма*, *синтаксичне значення*, *синтаксична форма* тощо. За своїм епістемологічним типом ці терміни є теоретичними, тобто

⁴⁰ Підвищений курс української мови : підручник для педвишів. Лекції I–XIII / І. Троян, К. Німчинов, О. Патокова, Л. Булаховський, О. Небожівна, М. Перегінєць ; за ред. і з передмовою Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, 1931. С. 3.

⁴¹ Ткаченко Б., Йогансен М. Загальний курс української мови ; за ред. Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, б. р. 2–е вид. 314 с.

⁴² Підвищений курс української мови : підручник для педвишів. Лекції I–XIII / І. Троян, К. Німчинов, О. Патокова, Л. Булаховський, О. Небожівна, М. Перегінєць ; за ред. і з передмовою Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, 1931. С. 3.

⁴³ Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 1. 516 с.; Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 2. 407 с.

⁴⁴ Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 2. С. 88.

їхній зміст може бути з'ясований лише в межах формальної граматики. Зокрема, термін *синтаксичне значення* тлумачився як «внутрішні зв'язки якоїсь синтаксичної пари або словосполучення, що створюються і обумовлюються організацією окремих цих складників у ширші синтаксичні одиниці або той плюс загального значіння відповідно до суми значінь окремих слів, що виявляється завжди у всіх синтаксичних цілостях»⁴⁵.

По-третє, жанрове розмежування мовознавчої літератури зумовило явище, яке раніше не спостерігалось в складі української граматичної термінології: ті самі граматичні терміни, уживані в літературі різного науково-теоретичного рівня, мали неоднаковий обсяг. Наприклад, у «Підвищеному курсі української мови» термін *речення* визначений як «мовна одиниця, що становить продукт двочленної сполуки, цебто сполуки форм називного відмінка синтаксичних іменників з формами дієслова або їх функціональними заступниками»⁴⁶. У граматиці О. Курило, що пропонувалася як підручник для середньої школи, терміном речення називається «закінчене сполучення слів»⁴⁷.

Протягом другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. відбулося подальше поглиблення наукового осмислення граматичного ладу української мови; про це свідчать, зокрема, численні наукові монографії з питань морфології та синтаксису, що вийшли друком у цей час. Так, уперше в українському мовознавстві було окремо монографічно опрацьовано кожен частину мови: іменник (І. Матвіяс⁴⁸), прикметник (Л. Грищенко⁴⁹), числівник (МГ Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк⁵⁰), дієслово (В. Русанівський⁵¹), дієприкметник (М. Гнатюк⁵²), дієприслівник (Є. Сасинович⁵³), сполучник (Ф. Медведєв⁵⁴), прийменник

⁴⁵ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / АН України ; збірник. істор.-філол. т-ва. 3-тє вид. Київ : Книгоспілка, 1925. С. 55.

⁴⁶ Підвищений курс української мови : підручник для педвишів. Лекції І–ХІІІ / І. Троян, К. Німчинов, О. Патокова, Л. Булаховський, О. Небожівна, М. Перегінець ; за ред. і з передмовою Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, 1931. С. 41.

⁴⁷ Курило О. Початкова грамика української мови. Київ : Криниця, 1918. С. 8.

⁴⁸ Матвіяс І. Г. Іменник в сучасній українській мові. Київ : Рад. школа, 1974. 184 с.

⁴⁹ Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ : Наук. думка, 1978. 207 с.

⁵⁰ Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник в українській мові. Київ : Наук. думка, 1980. 242 с.

⁵¹ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 234 с.

⁵² Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ : Наук. думка, 1982. 248 с.

⁵³ Сасинович Є. С. Дієприслівники в сучасній українській мові : посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1963. 92 с.

⁵⁴ Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові : короткий нарис. Харків : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1962. 90 с.

(В. Вихованець⁵⁵). У синтаксисі опрацьовувалися прості речення (Л. Булаховський⁵⁶), складні речення (Л. Кадомцева⁵⁷, С. Дорошенко⁵⁸).

Центральне місце в морфології почали посідати питання теорії частин мови; натомість учення про будову й творення слова (морфеміка та словотвір відповідно) поступово розгорнулося в окремі наукові дисципліни зі своїми понятійно-термінологічними апаратами.

Отже, на наш погляд, цей етап можна вважати завершальним щодо накопичення емпіричного матеріалу в граматиці української мови.

Водночас слід відзначити, що саме в цей період розвитку граматики спостерігається найбільша неоднорідність наукових поглядів стосовно майже кожної наукової граматичної проблеми. Наприклад, дискусійними питаннями в цей час були: визначення частин мови, їхні основні ознаки та кількість, межі кожної частини мови, а також класифікація складнопідрядних речень за логіко-граматичним, формальним і структурно-семантичним критеріями. У цей період з'явилося системне академічне видання «Сучасна українська літературна мова»⁵⁹, яке мало відповідне значення й для розвитку та систематизації української граматичної термінології.

Із розвитком знань про граматичну будову української мови відбулося подальше уточнення терміна «граматика». Зокрема, за межі граматики як науки був виведений словотвір⁶⁰, відповідно звузився обсяг поняття «українська граматична термінологія». До складу термінології граматики на сьогодні прийнято зараховувати тільки морфологічну та синтаксичну термінологію, що разом утворюють термінологію й терміносистему цієї галузі знань.

Аналізований період також позначається появою великої кількості принципово нових для української граматичної науки термінів: *абсолютна часова форма, валентність дієслова, зовнішньо-синтаксична структура речення, складнопідрядне займенниково-співвідносне речення* тощо. Водночас слід зауважити, що нові терміни перебувають у надзвичайно

⁵⁵ Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. Київ : Наук. думка, 1980. 286 с.

⁵⁶ Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ : вид-во АН УРСР, 1958. С. 5–27.

⁵⁷ Кадомцева Л. О. Про принципи і методи класифікації безсполучникових речень у сучасній українській мові. *Дослідження з української та російської мов*. Київ, 1964. С. 48–62.

⁵⁸ Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків : Вища школа, Гол. вид-во, 1980. 151 с.

⁵⁹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1972. 374 с.; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ : Наукова думка, 1974. 381 с.

⁶⁰ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка, 1983. 219 с.

складних зв'язках, тому що їхня поява зумовлена інколи різними концепціями, унаслідок чого вони можуть називати те саме мовне явище з інших наукових позицій.

Друга половина 80-х – 90-ті рр. XX ст. є етапом створення наукової теорії граматики української мови, виділення української граматичної термінології в терміносистему. Аналізований період позначився істотними змінами в понятійно-термінологічному апараті вітчизняної граматики. Зокрема, в українському мовознавстві було створено теоретичну граматику української мови⁶¹, у якій докладно розглянуто систему граматичних категорій української мови, а в галузі синтаксису застосовано функційну теорію, що охопила основні синтаксичні одиниці, їхні зв'язки та відношення⁶².

Таке теоретичне узагальнення мало позитивний вплив насамперед на упорядкування понятійного апарату українського граматичного вчення. Наприклад, у сучасній морфології займенник досить послідовно не вважають окремою частиною мови, поняття «службова частина мови» замінене поняттям «аналітична синтаксична морфема». У синтаксисі питання про класифікацію складних речень, що було дискусійним протягом тривалого часу, зараз вирішується майже одностайно саме з урахуванням функційного підходу.

У складі української граматичної термінології досліджуваного періоду вперше в історії граматики можна виділити окрему терміносистему, що охоплює терміни морфології та синтаксису української мови. Термінологія граматики поповнилася новими термінами, як теоретичними (*синтаксична одиниця, синтаксичне відношення, синтаксичний зв'язок, синтаксична елементарність, синтаксична функція*), так і емпіричними (*синтаксично елементарне речення, формально-синтаксичний різновид простого речення*).

Кінець XX – 20-ті роки XXI ст. позначений подальшим розв'язанням актуальних проблем теоретичної та функційної граматики, що висвітлено у відповідних дослідженнях⁶³.

Отже, формування української граматичної термінології цілком очевидно відтворює розвиток граматичної теорії, термінологічні номінації

⁶¹ Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : ДонГУ, 1996. 435 с.

⁶² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України, Інститут української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 222 с.

⁶³ Граматичний портрет української мови у XXI сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. 220 с.

безперечно відбивають рівень наукового знання на кожному конкретному етапі розвитку граматики як розділу мовознавства.

На сьогодні в україністиці граматику розуміють як науку, яка вивчає граматичний лад української мови і структурно складається з двох розділів – морфології та синтаксису. Отже, українська граматична термінологія складається з морфологічних і синтаксичних термінологічних номінацій.

Динамічність і принципова відкритість складу граматичної термінології постає, таким чином, як сутнісна риса її історичного розвитку. Водночас варто підсумувати, що для історичного розвитку української граматичної термінології притаманним є, з одного боку, поступове виведення окремих груп термінів за її межі, а з іншого – поповнення власне граматичними термінами у зв'язку з науковим опрацюванням граматичної будови української мови.

Історія української граматичної термінології постає як цілісний, послідовний процес розвитку й перетворення термінології в терміносистему. З огляду на сутність наукового дискурсу ця динамічність є показником його сформованості.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на тривалі дискусії щодо сутності поняття «дискурс» і специфіки його застосування, більшість мовознавців схильні вважати його когнітивно-комунікативним явищем, розглядаючи його як процес і результат мисленнєво-мовленнєвої діяльності мовців. Учені визначають як атрибутивну рису наукового дискурсу відповідний функційний стиль і тексти, що цей стиль репрезентують. Оскільки терміни є основною конститутивною мовною одиницею наукових текстів, розробленість наукової термінології можна, на наш погляд, кваліфікувати як показник сформованості наукового та/або освітнього дискурсу.

В українському мовознавстві в різні роки було зроблено кілька спроб дослідити формування української граматичної термінології, розробити її цілісну концепцію.

Динаміка складу граматичної термінології має не тільки поповнюване, накопичувальне спрямування, що зумовлене поступальним розвитком і накопиченням наукових знань. Дослідження історичних змін у кількісному та якісному складі термінології граматики дало змогу виявити дві протилежні тенденції в цій динаміці: з одного боку, поповнення терміносукупності новими термінами, а з іншого – досить послідовне й мотивоване виведення терміногруп за її межі.

Важливим показником є істотні зміни жанрової структури граматичних текстів. Тривалий час основним жанром граматичного наукового дискурсу

була граматики як синтетичний тип тексту, що поєднував описові, науково-теоретичні, кодифікаційні й методичні завдання; на початку XX ст. до наукового обігу входять інші види мовознавчих праць: підручник, посібник, начерк, курс, наукова стаття, що протягом XX ст. стала провідним жанром для висвітлення окремої наукової проблеми.

З огляду на сутність наукового дискурсу як когнітивно-комунікативного явища розвитку граматичної термінології можна вважати показником його сформованості.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні на прикладі термінології української граматики розглянуто розробленість наукової термінології як показник сформованості освітньо-наукового дискурсу певної галузі знань на прикладі термінів української граматики. Розглянуто погляди науковців на історію формування української граматичної термінології, її стадіальність і чинники цього процесу. Динаміка розвитку термінології граматики виявляє дві протилежні тенденції: з одного боку, поповнення терміносукупності новими термінами, а з іншого – досить послідовне та мотивоване виведення терміногруп за її межі. Важливим показником є істотні зміни жанрової структури граматичних текстів.

Література

1. Захарчин В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 24 с.
2. Ільченко О. М., Шаля О. І. Дискурсивна когерентність та взаємодія наукового дискурсу з іншими в контексті постмодернізму. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2012. С. 124–131.
3. Ільченко О. М., Шелковнікова З. Б. Науковий дискурс: шляхи до (взаємо)розуміння. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2008. № 2. С. 131–139.
4. Корольов І. Поняття дискурсу в сучасному мовознавстві: визначення, структура, типологія. *Studialinguistica*. 2012. Вип. 6 (2). С. 285–305.
5. Кравцова Ю. В., Леута О. І., Леміш Н. Є., Титаренко О. Ю. Дискурс як інтердисциплінарний феномен: комунікативний, когнітивний, культурологічний, дидактичний аспекти. *Наукові записки (серія педагогічні науки)*. Вип. 161. 2025. С. 70–78.
6. Кучеренко І. А. Науковий дискурс як важливий складник розвитку академічної комунікативної компетентності здобувача освіти. *Наука*

і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»). 2025. № 10 (51). С. 742–755.

7. Маслова Т. Типологія наукового дискурсу в сучасній мовознавчій парадигм. Англістика й американістика : збірник наукових праць. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. 2012. Вип. 10. С. 39–43.

8. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. 224 с.

9. Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. С. 2–37.

10. Неклесова В. Ю. Академічний дискурс в українській дискурсології. *X Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Виклики сучасної науки: міждисциплінарний погляд через призму іноземних мов».* 29 листопада 2024 р. : збірник матеріалів конференції / М-во освіти та науки України ; Одеський університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2024. С. 78–80.

11. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. 223 с.

12. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ – Одеса : Вища шк., 1978. 184 с.

13. Романчук С. М. Комунікація як дискурс в об'єктиві когнітивістики. *Закарпатські філологічні студії.* 2023. Випуск 27. Том 2. Видавничий дім «Гельветика». С. 48–53.

14. Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство.* 1993. № 6. С. 3–13.

15. Чернобров Ю. А. Історія синтаксичних термінів української мови: XIX-перша половина XX ст. : монографія / відпов. ред. І. А. Казимирова ; ред. В. Є. Македон. Київ : Наукова думка, 2019. 164 с.

16. Шилук В. В. Дистинктивні ознаки академічного дискурсу: жанри та лінгвістичні особливості. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном* : збірник наукових праць. 2014. С. 277–280.

17. Ярошевич І. Я. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст. : монографія / в. о. Держ. вищ. навч. закл. Київ. нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана; відп. за вип. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2010. 195 с.

Використані термінологічні джерела

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник в українській мові. Київ : Наук. думка, 1980. 242 с.

2. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ : вид-во АН УРСР, 1958. С. 5–27.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. Київ : Наук. думка, 1980. 286 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка, 1983. 219 с.
5. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ : Наук. думка, 1982. 248 с.
6. Граматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2024. 220 с.
7. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ : Наук. думка, 1978. 207 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків : Вища школа, Гол. вид-во, 1980. 151 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : ДонГУ, 1996. 435 с.
10. Зизаній Л. Грамматика словенска. Вільно, 1596. 180 с. / Факс. перевидання. Київ : Наукова думка, 1980. 186 с.
11. Курило О. Початкова граматики української мови. Київ : Криниця, 1918. 63 с.
12. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / АН України. збірник. істор.-філол. т-ва. 3-тє вид. Київ : Книгоспілка, 1925. 246 с.
13. Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 1. 516 с.
14. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 2. 407 с.
15. Курс української мови для службовців. Лекції 1–21. Харків, 1930. 56 с.
16. Матвіяс І. Г. Іменник в сучасній українській мові. Київ : Рад. школа, 1974. 184 с.
17. Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові : короткий нарис. Харків : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1962. 90 с.
18. Огоновський О. Граматика русского языка для школъ среднихъ. Львів, 1889. 288 с.

19. Підвищений курс української мови : підручник для підвищів. Лекції I–XIII / І. Троян, К. Німчинов, О. Патокова, Л. Булаховський, О. Небожівна, М. Перегінець ; за ред. і з передмовою Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, 1931. 341 с.
20. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 234 с.
21. Сасинович Є. С. Дієприслівники в сучасній українській мові: посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1963. 92 с.
22. Смотрицкий М. Грамматіки славенская правильное Свнтагма... Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). 492 с. / Факс. перевид. Київ : Наук. думка, 1979. 500 с.
23. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1972. 374 с.
24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ : Наукова думка, 1974. 381 с.
25. Ткаченко Б., Йогансен М. Загальний курс української мови / за ред. Л. А. Булаховського. Харків : Рад. школа, б.р. 2-е вид. 314 с.

Information about the author:

Medved Olena Viktorivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Applied Linguistics

National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute"

17 Vadym Manko Street, Kharkiv, Ukraine